

ДАНИЦА ШАНТИЋ*
МАРИЈА МАРТИНОВИЋ

НАСЕЉА ЛУЖНИЦЕ – географско-историјска и просторно-демографска трансформација –

Садржај: Територија Лужнице се налази у југоисточној Србији и обухвата 52 насеља Вишевековни развој овог краја, са бројним географско-историјским, просторно-демографским и социо-економским променама, одликује четири главне фазе: иницијална (од најраније – праисторијске, насељености до почетка турске окупације), рана (период турске владавине), средишна (од ослобођења од Турака до Другог светског рата) и савремена фаза (од завршетка Другог светског рата до данас). Од 1879. до данас Лужницу карактерише специфичан демографски развитак, обележен променама у природном и миграционом кретању становништва, под утицајем фактора природне средине, друштвено-историјских, економских, социо-психолошких и других фактора. Од 60-их година XX века ова територија представља пример брдско-планинског простора са негативним појавама у развоју становништва (депопулација и интензивна емиграција становништва).

Кључне речи: насеља, популација, Лужница, демографске промене, трансформација

Abstract: Lužnica is situated in southeaster Serbia and is consists of 52 settlementс. In this paper are emphasized four main stages in evolution of Lužnica: initial (from the old ages until the period of Turkish rule), early stage (period of Turkish rule), central stage (from the liberation to the end of The Second World war), and modern stage that lasts for more than 50 years. The specific demographic development from the year of 1879. until modern days is denoted with changes in natural increase and migration. That is caused by the influences of the environmental factors, and also social-historic, economic, socio-psychological and other factors. Since the 60-s this territory is the good example of the area with high altitude and negative appearances in demographic development (depopulation and intensive emigration)

Key words: settlements, population, Lužnica, demographic changes, transformations

Положај, пространство и границе

Лужничка котлина је део Власине и Лужнопоморавског краја у Југоисточној Србији. Ограничена је Сувом планином (1810 m), Руј планином (1706 m) и Столом (1239 m), на који се надовезују Мали (960 m) и Велики корбес (976 m). Налази се у долини Лужничке реке (39 km), највеће (десне) притоке Власине. Простире се између 42°53' и 43°8' с.г.ш. и 22°14' и 22°38' и.г.д. Најниже насеље је лоцирано на 365 m (Велико Боњинце), а највише на 1000–1200 m (Вучи Дел). Највећи део Лужнице се простире у висинској зони од 350 m до 800 m, у чијем опсегу се развило 44 насеља (23 насеља 350–600 m и 21 насеље до 600–800 m). Кроз Лужницу је трасиран магистрални пут Лесковац–Власотинце–Бабушница–Пирот и регионални путеви од Бабушнице ка Белој Паланци, Гадином Хану и српско-бугарској граници (преко Звонца). Гравитациони центар Лужнице – Бабушница, лоциран у средишњем делу котлине,

* **Мр Даница Шантић**, асистент, Географски факултет у Београду, Стденски трг 3/3 Београд
Мр Марија Мартиновић, асистент, Географски факултет у Београду, Стденски трг 3/3 Београд
Рад представља резултате истраживања пројекта 146010, који финансира Министарство науке Републике Србије.

налази се 26 km југозападно од Пирота, 23 km југоисточно од Беле Паланке, 48 km североисточно од Лесковца и 30 km од српско-бугарске границе. У оквиру реинтеграције граничних области Србије, Бугарске и Македоније, у плану је формирање еврорегије Ниш–Софија–Скопље, у чијем северном делу би се налазила Лужница.

Југозападна граница Лужнице (ка Заплању) није јасно дефинисана, тако да поједини аутори (Ж. Мартиновић и др.) сматрају да насеља бабушничке општине у доњем току Лужничке реке (Боњиначки басен) – Богдановац, Штрбовац, Остатовица, Завидинце, Мезграја, Модра Стена, Велико и Мало Боњинце припадају Заплању. Са аспекта антропогеографских проучавања (насеобинска историја, порекло становништва, обичаји, говор, ношња и др.) наведена насеља, са изузетком Штрбовца, припадају области Лужнице. Ова група насеља је специфична и донекле другачија од осталих лужничких села због јачих веза и утицаја Заплања, па се у народу често назива „Лужничким Заплањем“. Група насеља (Пресека, Нашушковица, Ракита, Берин Извор, Звонце, Вучи дел и Јасенов Дел) лоцираних у долини Звоначке реке (слив Јерме) и пограничном делу ка Бугарској (до 13 km од српско-бугарске границе) насељена је већим делом (65,6%) бугарском националном мањином. Сходно томе, и ова група насеља Звоначког краја (Дерекула) је по антропогеографским карактеристикама донекле другачија од осталих лужничких села. Из наведених разлога Лужницу можемо да поделимо, са аспекта антропогеографских специфичности и разлика, у три мање целине. Првој, главној антропогеографској целини припада 38 насеља бабушничке општине – Александровац, Бабушница, Бердуј, Братишевац, Брестов Дол, Вава, Валниш, Војници, Врело, Горње и Доње Крњино, Горњи и Доњу Стрижевац, Горчинци, Грнчар, Дол, Драгинац, Дучевац, Извор, Калуђерово, Камбелевци, Кијевац, Лесковица, Линово, Љуберађа, Масуровци, Проваљеник, Радињинци, Радосињ, Радошевац, Раков Дол, Раљин, Ресник, Стол, Стрелац, Студена, Сурачево и Црвена Јабука. По седам насеља припадају другој – Богдановац, Остатовица, Завидинце, Мезграја, Модра Стена, Велико и Мало Боњинце, и трећој антропогеографској целини – Пресека, Нашушковица, Ракита, Берин Извор, Звонце, Вучи Дел и Јасенов Дел.

Овако дефинисан насеобинско-географски комплекс Лужнице обухвата површину од 53.213 ha. Обрадиво земљиште заузима површину од 25.583 ha (48,1%), пољопривредно 33.685 ha (63,3%), а продуктивно земљиште 50.642 ha (95,2%). У структури коришћења земљишног фонда преовлађују шуме, које обухватају 20.010 ha (37,6%), затим оранице и баште – 16.799 ha (31,6%), пашњаци – 7.310 ha (13,7%) и др (Документациони материјал РЗС).

Периодизација развоја насеља

Узевши у обзир бројне, превасходно географско-историјске промене, у досадашњем развоју насеља можемо издвојити четири главне фазе: иницијалну, рану, средишњу и савремену фазу развоја насеља.

Иницијална фаза развоја насеља, која обухвата античко и српско средњовековно доба, недовољно је проучена. На насељеност Лужнице у овом периоду указују материјални трагови, углавном научно неиспитани, малобројни писани извори, топонимастика, као и народна предања са реалном историјском основом. Током иницијалне фазе је тешко пратити континуитет насељености, за који постоје индиције да је имао извесне прекиде услед ратних разарања, пљачкашких похода и др.

Материјални трагови античке насељености су многобројни, али већином археолошки неиспитани и данас се налазе у лошем стању или су готово у потпуности уништени. Углавном су представљени остацима римских утврђења (кастела) на стратешки значајним местима. Најзначајнији овакви локалитети (у народу "Градишта")

евидентирани су у атарима Горњег Крњина, Проваљеника и Ресника, на обронцима Црног врха код пута за Ракош на Сувој планини (Каниц, Ф., 1986), као и у атарима Остатовице, чији је кастел чувао пролаз између Лужнице и Запања (Милићевић, М., 1884), и суседног Завидинца. Трагови римске насеобине ("града") Могилке налазе се у атару Стрелца, где је почетком XX века пронађена комплетна римска војна опрема. По предању, код Камбелевца се налазио римски војни полигон – *Campus belle*, по чему је данашње село добило назив (Златковић, Ђ., 1967). Уз то, остаци античких утврђења евидентирани су и у атарима Студене (место Кале), Врела (место Цртава), Црвене Јабуре, Извора, Дучевца и Грнчара. На античку насељеност указују и "латинска гробља" у атарима Малог Боњинца, Модре Стене, Богдановца, Грнчара и Драгинца, остаци "латинских ковачница" код Богдановца и Валниша, рударске и топионичарске делатности код Црвене Јабуре и Звонца, где је на месту античке насељености (насеобински комплекс уништен у земљотресу) формирана Звоначка бања, итд. (Мартиновић, М., 2001). Најзначајнији локалитети из српског средњовековног доба налазе се у атарима Радошевца и Звонца. На карти средњовековних градова убележен је Радошевац, где се налазило велико утврђење на Градишту из прве половине XII века. Данас је оно готово у потпуности уништено. Средњовековне старости су и остаци утврђења – Асаново кале (првобитни назив Јасенов град), код Звоначке бање. Сматра се да овај локалитет датира из доба владавине деспота Стевана Лазаревића – по другој верзији бугарског "цара Асана" (Златковић, Ђ., 1967).

Рана или монофункционална фаза развоја насеља Лужнице обухвата период турске окупације од краја XIV до краја XIX века. После ратних разарања у првој половини XV века турски извори већ у другој половини XV века наводе Љуберађу, Велико Боњинце, Грнчар и Ракиту, 1576/77. Братишевац, Валниш, Горње и Доње Крњино, Горчинце, Злокућане (данашњи Драгинац), Завидинце, Звонце, Извор, Радињинце, Радошевац, Ракиту, Раљин, Ресник и Сурачево, а 1606. године Вучи Дел и Извор (Ћирић, Ј., 1979). Остала насеља се не наводе у писаним документима до XIX века, али је сасвим извесно да је већина постојала током турског периода. На то указују материјални трагови, усмена предање мештана већине села да су оснивачки родови досељени у том периоду, углавном са Косова и Метохије, итд.

Са турском окупацијом постојећа насеља укључена су у спахијске поседе. Током XVIII и почетком XIX века присутан је процес читлучења села у овом делу Србије, а као турски читлуци су формирана данашња насеља Александрово и Бабушница, чији су оснивачи чифлик-сахибије Везул и Абдула, по којима добијају првобитне називе – Везулин Чифлик (до 1890) и Абдулин Чифлик (Абдулино). Сматра се да је и данашњи Камбелевац био читлук – Камберов Чифлик (остаци куле на месту Башча), као и село Кијевац. Остаци турских кула евидентирани су и у селима Завидинце (код махале Тропшине и на месту Гогула) и Радошевац (локалитет Исмајилова кула). Групи млађих насеља, формираним у позном периоду турске владавине, припадају Берин извор (XVII или XVIII век) и Доњи Стрижевац (друга половина XIX век), основан поред турског хана на путу за Пирот пресељавањем домаћинстава из Горњег Стрижевца. У овом периоду дошло је и до промене локације појединих насеља, углавном због страдања од Турака (Богдановац, Горчинци, Кијевац, Ракита и др.), епидемије куге 1834/35. (нпр. Бабушница, Дучевац) итд.

Током ове развојне фазе становништво Лужнице се искључиво бавило екстензивним сточарењем. То је био и један од разлога што су по завршетку другог српско-турског рата 1877/78. економски најјача и популационо највећа била сточарска насеља лоцирана на заклоњеним местима, далеко од саобраћајница – Црвена Јабурка, Стрелац, Студена, Богдановац, Велико Боњинце и Горчинци, у којима је непосредно по ослобођењу (1879) живело 30% становништва Лужнице.

Средишња фаза развоја насеља трајала је од ослобођења од Турака до Другог светског рата. Територијалним ширењем Србије и повлачењем нових граница, према Закону о уређењу ослобођених предела, насеља Лужнице ушла су у састав Стрижевачке, Ресничке, Сурачевске, Радињинске, Столске, Великобоњинске, Кукавичке, Стрелачке, Студеначке, Шушковичке, Крњинске и Звоначке општине (Државопис Србије, 1882), од којих су последње две по одлукама Берлинског конгреса припојене Бугарској. Лужница је у то време као погранични простор била стратешки важана за Србију, па је, између осталог, по налогу Александра Обреновића 1892/93. изграђено велико војно утврђење у Доњем Крњину. Граница са Бугарском је пролазила кроз село Пресеку до 1918, када су насеља Звоначког краја припојена Србији. Ово је уједно представљало и главни разлог етничке диференцијације Лужнице у јединственој шопској средини.

Током ове развојне фазе насеља Лужнице карактерише динамичан пораст укупне популације. Од 1878. до 1921. сва насеља (сем Црвене Јабукe и Нашушковице) бележе позитиван демографски развој, а рурална популација је до 1948. увећана 2 пута. Године 1878. је 88,5% насеља припадало групи малих насеља (до 500 становника), а 1948. је 71,2% насеља имало средњу популациону величину (500–2.000 становника).

Сточарство је и по ослобођењу представљало једну од најзначајнијих привредних грана, а велики економски значај имало је бачијско сточарење. Сезонска сточарска насеља – појате, била су заступљена у већини сеоски атара, а најпознатије је било бачијско сточарење на Ракошу, где су боравиле црновуначке породице. Поједина сеоска насеља (Радосињ, Стрелац, Раков Дол и др.) су у овом периоду променила локацију, преместивши се на место својих појата. Међутим, екстензивно сточарство и ратарство представљено сваштарском производњом често није задовољавало ни сопствене потребе руралних домаћинстава, тако да је становништво одлазило у печалбу, где се бавило углавном цигларством, црепарством и грађевинарством.

Поред традиционалне, аграрне функције на значају добијају и друге функције – трговинска, занатска, индустријска, културно-просветна и др. У Лужници је у то време радило 310 воденица, од којих су најпознатије биле у Љуберађи – 16 воденица (49 витлова), на које је, захваљујући јаким изворима, била упућена цела Лужница. Од средине XIX века развија се занатство, када прве занатске радње отварају ћурчије, терзије, мутавије, самарије и др. Убрзан развој бележи после Првог светског рата, а крајем 30-их година XX века регистровано је 420 занатлија. Изузетан економски значај имао је цигларски и црепарски занат, тако да од почетка XX века власници многобројних циглана и црепана у Србији, Македонији и Бугарској постају лужничани. Зачеци индустријског развоја датирају 1926, када почиње са радом рудник каменог угља "Јерма" у Ракити, потом је отворена машинска радионица браће Станковић (претеча данашњег Металског предузећа "Балкан") у Великом Боњинцу итд. За потребе рудника је, између осталог, изграђена брана и ХЕ (снаге 75 KW). До 1934. отворене су још две електричне централе – у Љуберађи и Модрој Стени. До 1939. је почело са радом 19 набављачко-потрошачких задруга итд. Најдинамичнији развој у овом периоду, захваљујући јаким изворима и повољном саобраћајно-географском положају, бележи Љуберађа, која 1890 постаје општински центар, 1923. добија статус пијачног места (пијачни дан среда), а 1927. варошице. Развојем занатске (више од 20 заната) и трговинске функције она прераста у економски, тржишни и услужни центар Лужнице. Поред Љуберађе у занатске центре израстају Бабушница и Велико Боњинце, а бањска функција добија на значају у Звонцу. У овом периоду развија се и културно-просветна функција. Школа у Звонцу је основана 1860, од ослобођења 1878. до 1910. отворено је 18 школа, а потом до 1941. још 24 школа. Учитељско удружење Лужнице основано је 1922. године. У овом периоду је постојало 12 цркви и 14 манастира, а најзначајније културне манифестације су биле сеоске славе – "литија", сабори и

вашари. Прва аптека је отворена 1938. у Бабушници, у којој је, као и у Великом Боњинцу, Љуберађи, Звонцу, Ракити и Студени, започета лекарска пракса (Златковић, Ђ., 1967).

Савремена или полифункционална фаза развоја насеља окарактерисана је трансформацијом ове искључиво руралне средине и променом квантитативних и квалитативних обележја насеља под интеракцијским дејством насеобинско-географских процеса – индустријализације, урбанизације и деаграризације. Ове промене су у руралним насељима по свом карактеру искључиво биле спонтане, али су присутне и друштвене планске интервенције у подстицању развоја села – отварање школа, здравствених установа и др. Бабушница, као градско насеље и општински центар, има планске смернице развоја од 1986, када је њена урбана територија (609 ha) обухваћена Генералним урбанистичким планом.

Значајно смањење (2 пута) укупне популације основна је карактеристика демографског развоја у савременој фази. Од 60-их година значајно је учешће дневних миграната, који се у еоским насељима руралном производњом баве као допунском делатношћу. Дневне миграције су углавном унутаропштинске и до 80-их година (1981. – 1.064 дневних миграната) усмерене ка Бабушници, В. Боњинцу, Љуберађи и Звонцу, а данас (2002. – 888 дневних миграната) углавном ка Бабушници. Промене у популационој величини насеља, између осталог, указују и на појаву територијалног груписања и разређивања насеља. На тај начин се постепено трансформацише традиционални, дисперзивни типа размештаја насеља у нови, групни просторни распоред са наглашеном концентрацијом насеобина и популације у оним деловима насеобинско-географске средине који више одговарају савременом начину живота и рада руралног становништва. Спонтано географско груписање испољава се у појачаној концентрацији становништва и бржем свеукупном развоју насеља која се налазе у близини општинског центра и поред наведених магистралних и регионалних праваца.

Функционални развој насеља Лужнице у овом периоду карактерише пораст функционалног капацитета, различити значај појединих функција и неравнотежа у функционалном развоју Бабушнице, са једне, и осталих насеља, са друге стране. Традиционална аграрна функција има негативне развојне тенденције, на шта указује и чињеница да је учешће аграрног у укупној популацији 1961. износило 83%, а 2002. године 13%. Од средине 60-их година одумире рударска, као и занатска функција, па Љуберађа и Велико Боњинце од 50-их година губе на значају и имају негативни свеукупни развој. Од руралних насеља нешто значајнији развој бележи Звонце, захваљујући развоју бањске функције. Са друге стране, развијају се здравствена (дом здравља у Бабушници, две здравствене амбуланте, у Великом Боњинцу и Завидинцу, и две здравствене станице, у Љуберађи и Звонцу), културно-просветна (гимназија у Бабушници, четири осморазредне и 20 четвороразредне школе; од 80-их година угашена је 21 школа) и у првом реду индустријска функција. Она се данас огледа у раду предузећа, лоцираних искључиво у Бабушници – "Лужница" (хемијска индустрија), "Lisca" и "Текстилколор" (текстилна индустрија), "Тигар" (гумарска индустрија), "D Comranу" (металопрерађивачка индустрија) и др.

Просторно-демографска трансформација

У демографском развоју Лужнице можемо издвојити два периода. Први, од ослобођења од Турака и припајања Србији (1878) до 50-их година XX века, карактерише релативно уједначен пораст броја становника свих насеља Лужнице. Други период се односи на другу половину XX века, када број становника у Бабушници интензивно расте, док у готово свим осталим насељима рапидно опада.

Тако на почетку новог миленијума у Лужници живи мање становника него по ослобођењу од Турака.

Након Берлинског конгреса, када је и Лужница припојена Србији, извршен је попис становништва 1879. године. Популационо највећа насеља крајем XIX века су била Црвена Јабука и Стрелац са преко 1000 становника, док је једино насеље са мање од 100 становника била Бабушница. До почетка XX века готово сва насеља бележе пораст броја становника, а као популациона највећа, са преко 1000 становника се поред насеља Стрелац (1208), издваја и Велико Боњинце (1114). Насеља са мање од 200 становника у том периоду су била: Александровац (122), Бабушница (123), Кијевац (192), Пресека (112), Масуровци (174) и Мезграја (186). Популациона величина осталих насеља Лужнице се 1900. године кретала од 300 до 700 становника. Изразити пораст броја становника у свим насељима Лужнице карактеристичан је за прву половину XX века, пре свега захваљујући компонентама природног кретања становништва. Највећи пораст у првој половини прошлог века бележе насеља Доње Крњино и Драгинац, која су удвостручила број становника, Љуберађа, као центар општине и највећи услужни центар утростручује број становника, а у насељу Бабушница је живело пет пута више становника него на почетку века.

Табела 1. Популациона динамика Лужнице 1879-2002. године

Антропогеографске целине*	Број насеља	Пописи становништва			
		1879.	1900.	1961.	2002.
I	38	13.581	15.420	23.228	12.126
II	7	3.155	3.668	5.814	1.664
III	7	1.936	112**	4.361	1.894
Лужница	52	18.672	19.200***	33.403	15.684

Извор: Попис људства Србије у новоослобођеним крајевима, Државопис Србије, св. XI, Краљевско-српска државна штампарија, Београд, 1882.; Статистика Краљевине Србије за 1900. годину, књ. XXIII, Београд, 1903; Упоредни преглед броја становника 1948-2002, подаци по насељима, Републички завод за статистику, књ. 9, Београд, 2004.

Период непосредно по завршетку рата до 50-их година XX века такође представља раздобље доминантнијег пораста броја становника и издвајање популационо јаким насеља. У 26 насеља се од 1948. до 1953. број становника увећао, док је у осталим стагнирао или опао. Од тог периода до данас сва насеља Лужнице, осим Бабушнице, карактерише опадање броја становника. Укупан број становника ове територије је 1961. године износио 33.403 становника, а након 40 година, по попису 2002, двоструко мање – 15.684 становника, што је износ нижи него 1879. године. Према попису становништва 1961. године насеље са највећим бројем становника је и даље Стрелац (1367), док испод 200 становника имају једино насеља Александровац и Масуровци. Бабушница након Другог светског рата постаје општински центар, што јој уз повољан географски положај пружа могућности за већи напредак, који се огледа и кроз повећање броја становника. Од пописа становништва 1948. до 2002. године готово 8 пута је повећан број становника (индекс 762), са 603 на 4.596 становника. Највећи пораст броја становника је забележен од 1961. до 1981. (по 70% у сваком

* погледати напред наведена насеља по антропогеографским целинама

** податак за насеље Пресека, јер су остала насеља ове антропогеографске целине била у саставу Бугарске

*** укупан број је исказан без података за наведена насеља у саставу Бугарске

међупописном периоду), због проширивања обима производње и отварања нових погона. То је условило миграције из околних неразвијених, планинских села. Међутим, у последњем међупописном периоду број становника Бабушнице је порастао за свега 9%, што сведочи о кризи у којој се привреда нашла у последњих 20-ак година, ако и о исцрпљивању демографских ресурса околних сеоских насеља. Поред Бабушнице, једино насеље које бележи пораст броја становника у последњем међупописном периоду је Драгинац. Наиме, број становника од 1953. до 1991. године опада са 732 на 483 становника, док се 2002. године тај број удвостручио на 886 становника (индекс пораста 183). Како то није појава карактеристична за овај простор, разлоге не треба тражити у демографским процесима, већ у административно-територијалној организацији. Насеље Драгинац представља приградско насеље Бабушнице, са којом је физиономски срасло, и главни је правац територијалног ширења града у последњој деценији.

На основу података пописа становништва 2002. године 13 насеља Лужнице су имала мање од 100 становника, од чега испод 50 становника насеља Раљин – 50 житеља (1948. – 468 становника), Раков Дол – 18 (1948. – 591 становника), Масуровци – 28 (1948. – 218), Лесковица – 31 (1948. – 332), Брестов Дол – 32 (1948. – 403). Једно насеље је имало преко 4.000 становника (Бабушница), једно од 500–1.000 (Драгинац), а сва остала испод 500 становника. Највеће опадање броја становника у последњих 60 година догодило се у Раковом Долу, са 591 на 18 становника (индекс 3,0), Остатовици, са 867 на 85 (индекс 9,8), Лесковици, са 332 на 31 становника (индекс 9,3) и у Брестовом Долу са 403 на 32 становника (индекс 7,9).

Обзиром на знатну рашчлањеност терена и висинску разлику ове насеобинске територије, од 365 m (Велико Боњинце) до 1200m (Јасенов Дел), изражен је следећи хипсометријски распоред насеља:

- у висинској зони до 600 m налази се 23 насеља (44,2%);
- висинско појас од 600 до 800 m обухвата 21 насеље (40,3%);
- у висинској зони изнад 800 m лоцирано је 8 насеља (15,5%).

То је у значајној мери утицало на демографске појаве и процесе и одлике становништва овог краја. Наиме, до XIX века становништво се насељавало на већим надморским висинама и на неприступачнијим теренима, како би се заштитило од упада Турака, што је условило и значајнију концентрацију становништва на вишим надморским висинама, све до краја Првог светског рата. Од 20-их година прошлог века, становништво се интензивно пресељава у насеља на нижим надморским висинама. Тај процес се нарочито интензивира од 60-их година XX века под утицајем индустријализације, урбанизације и деаграризације на формирање ареала максималне концентрације становништва у појасу до 600 m (1961. – 51%, 2002. – 72%) првенствено због развоја Бабушнице, као и повољнијих услова за привређивање и развијеније мреже саобраћајница. У насељима виших надморских висина број становника опада и то у хипсометријској зони од 600 до 800 m са 37% 1961. на 22% 2002. године, док је у зони изнад 800 m 1961. живело 11% укупног становништва Лужнице, а 2002. само 6%.

Табела 2. Распоред становништва према хипсометријским појасевима

Висински појасеви (у m)	Пописи становништва			
	1879.	1900.	1961.	2002.
до 600	8.593	10.493	17.056	11.361
600–800	7.983	7.878*	12.620	3.341
више од 800	2.096	829**	3.727	982

Извор: Као код табеле 1

* подаци без насеља Берин Извор, Звонце, Ракита и део Пресеке, која нису била у саставу Србије.

** подаци без насеља, Вучи Дел, Јасенов Дел и Нашушковица, која нису била у саставу Србије.

Иако број становништва Лужнице опада, број домаћинстава расте до 70-их година XX века, због раслојавања и деобе старих патријархалних задруга. Број домаћинстава у Лужници је према попису становништва 1921. године износио 3.755. За само 30-ак година тај број се готово удвостручио, па је 1948. било 6.068 домаћинстава. Од тог периода успорава раст броја домаћинстава до 1971, када је износио 7.363. Наредни попис становништва 1981. године указује на незнатно опадање броја домаћинстава (7.291), да би према последњем попису тај број износио 6.011, што је мање него крајем Другог светског рата. Просечна величина домаћинства се, такође, драстично променила и смањила. Наиме, почетком прошлог века су доминирала домаћинства са 6–10 чланова, а забележено је постојање и оних са више од 30 чланова. Данас преовлађују домаћинства са мање од 3 члана (осим у селима Горчинцима, Доње Крњино, Доњи Стрижевац, Драгинац, Радошевац и Сурачево) и све већом доминацијом старачких домаћинстава. Овај податак сведочи о драстичном опадању наталитета, уз рађање просечно једног детета (Спасовски, М., 1981, РЗС, 2004).

Подаци о природном кретању становништва на територији Лужнице указују на дијаметрално супротне тенденције кретања наталитета и морталитета у XX и на почетку XXI века. Почетком XX века Лужницу је карактерисао висок наталитет становништва са стопом између 40 и 50‰, морталитет становништва је износио од 20 до 30‰, а стопа природног прираштаја 20‰. Опадање наталитета становништва Лужнице почиње 30-их година прошлог века, као последица прихватања контроле рађања, са вредностима испод 30‰, што је у поређењу са другим крајевима Србије, био још увек висок наталитет. И морталитет у истом периоду опада и то интензивније од наталитета, што условљава и виши ниво природног прираштаја, између 20 и 30‰. Драстичније опадање рађања карактеристично је за период након Другог светског рата, а пре свега од 60-их година XX века, када су стопе износиле 11–16‰. Стопе морталитета такође опадају у другој половини прошлог века, достижући најмање вредности од 7,5‰ средином 60-их, да би се након тога вредност ове стопе константно повећавала (Спасовски, М., 1981). Према подацима из 2005. стопа наталитета износи 7,2‰, док морталитет има ниво са почетка XX века од 23,6‰. Природни прираштај је негативан и износи -16,4‰, што је после општина Црна Трава (-26,4‰), Гацин Хан (-24,1‰), Ражањ (-17,6‰), Књажевац (-16,8), Рековац (-16,7‰) и Бољевац (-16,4‰) најмања стопа у Србији. Просечна годишња стопа пораста броја становника указује да после општина Црне Траве (-34,8‰) и Старог Града (-19‰), општина Бабушница има најмању вредност од -17,9‰, а за њом следи општина Гацин Хан са -17,4‰. Као последица напред наведеног јавља се драстично опадање броја становника у Лужници и интензивно старење популације.

Територија Лужнице представља типичан пример снажног емиграционог подручја, са значајним утицајем ових кретања на демографски, али и друштвени и привредни развитак у целини. Становништво Лужнице је староседелачко и досељено са Косова и Метохије (у Богдановцу, Грнчару, Дучевцу, Камбеловцима, Љуберађи, Мезграји, Модрој Стени, Остатовици, Црвеној Јабуци и др.), из околине Врања, Власотинца, Црне Траве, Ниша (у Радосињу, Завидинцу, Студени и др.) из Шумадије и Поморавља (у Бердују, Раковом Долу и др.), из Бугарске (у Вучем Делу, Јасеновом Делу, Нашушковици и др). Велики значај је имала и унутаррегионална миграција – насеља Горњи и Доњи Стрижевац, Раљин, Сурачево, Проваљеник и др. коју карактерише значајно учешће досељеничког становништва из околних лужничких насеља.

У првој половини XX века, услед недовољног привредног развоја, становништво Лужнице учествује у сезонским, печалбарским кретањима, а касније те

миграције добијају карактер сталних пресељавања читавих породица ка Шумадији, Источној и Јужној Србији. Међутим, та исељавања још увек нису имале такве размере да би угрозиле нормалан демографски развитак становништва Лужнице. Од 50-их година XX века исељавање становништва је интензивирано, а основни фактори миграција су: различити ниво урбанизације и индустријализације, развојне разлике у комуналним системима, образовној мрежи, затим планско исељавање заслужних породица у Војводину и др. Како је развој ових процеса у Лужници касније отпочео (тек 60-их година) него у осталим деловима Србије, школообразовано становништво и оно које је напустило пољопривреду одлази у друге крајеве, највише у Београд, Пирот и Ниш. Емиграција је била изразитија из сеоских насеља виших надморских висина и неповољног саобраћајно-географског положаја. На интензивнију покретљивост становништва овог краја утицала су и некадашња, традиционална, печалбарска кретања, која су допринела да Лужница у другој половини XX века постане једно од најизразитијих простора исељавања у нашој држави (Спасовски, М., 1981).

Након Другог светског рата миграциони токови становништва Лужнице су били усмерени ка Бабушници, центру истоимене општине. Од укупног становништва града 2002. (4575 становника) било је 29,4% аутохтоног (1348 становника), а 70,6% (3227 становника) досељеничког. Најзаступљеније досељавање је било из исте општине, од чак 85% досељених, док је из друге општине досељено свега 353 становника или 10% од укупног броја миграната у овом граду. Избегличка популација је према попису 2002. године чинила само 2% укупно досељених на територију града. Најинтензивније миграције су биле од касних 60-их до средине 80-их година прошлог века, када је проширена производња, па тиме и потреба за радницима и то у периоду 1981/90. када је досељено 31,5% од укупно досељеног становништва, док је други максимум миграција био у периоду 1971/80. и 1991/2002. када је у сваком од међупописних периода досељено по 23% од укупног броја миграната на овој територији. У насељима Брестов Дол, Кијевац и Раљин 100% становништва је аутохтоно, тј. није било досељавања, док је емиграциона компонента била веома изражена.

Старосна структура становништва Лужнице је веома индикативна и указује на одмакао процес старења. Према попису становништва 2002. само 13% становништва је било млађе од 15 година, док је двоструко више било старијих од 60 – 30,5%. Ово указује на стадијум дубоке демографске старости. Просечна старост популације насеља Брестов Дол и Масуроваца је 70 година, док просечну старост испод 50 година има само 11 насеља – Бердуј, Горчинци, Доње Крњино, Доњи Стрижевац, Звонце, Пресека, Радињинци, Радошевац, Ракита, Сурачево и Драгинац, у коме је просечна старост становништва 38 година.

Низак природни прираштај и изразита емиграција становништва условили су опадање броја становника и пражњење готово свих сеоских насеља Лужнице од 60-их година XX века до данас, што се негативно одразило на укупни привредни и друштвени развој. Општина Бабушница се убраја у најнеразвијеније општине Србије[†]. Према статистичким подацима радно способног становништва је 2002. године било 11.547, а запослених свега 2.806 лица или 24,3%, и то пре свега у друштвеном сектору. Просечна зарада за првих 9 месеци ове године износила је према подацима Републичког завода за статистику 16.000 динара, што је двоструко мање од истог износа за Београд, а 1,5 пута мање од Ниша. Због значајних разлика у дохотку између главног града и осталих, пре свега неразвијених општина, од 2000. године интензивирани су миграције ка Београду, где је досељено преко 400.000 лица са

[†] Оцена неразвијености општине израчунава се на основу дохотка по глави становника, просечне заради запослених, броју незапослених у односу на број становника и смањење броја становника од 1991-2002. године.

територије Централне Србије и Војводине. И становништво Лужнице се исељавало у Београд у последњем међупописном периоду, али не у значајнијој мери, јер је радно и фертилно способно становништво углавном исељено претходних деценија. Да би се спречио неравномеран развој, а пре свега да би се помогло неразвијеним општинама у Србији, неопходно је донети Стратегију равномерног регионалног развоја, коју би спроводила Агенција за регионални развој, на основу Закона о регионалном развоју, као и Плана о локалном регионалном развоју. Буџетом за ову годину је предвиђено 100 милиона евра за равномернији развој српских општина, највише за инфраструктуру, и развој малих и средњих предузећа у најнеразвијенијим општинама како би се спречила миграција и подигао животни стандард (РЗС, 2007.).

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Милићевић, М. (1884). Краљевина *Србија – нови крајеви*. Београд
- Ђирић, Ј. (1979). Насеља Горњег Понишавља и Лужнице, *Пиротски зборник*, бр. 8-9, стр. 121-175.
- Златковић, Ђ. (1967). *Зла времена*. Бабушница: Народни универзитет "Бабушница"
- Спасовски, М. (1981). Демографске одлике становништва Лужнице у овом веку. *Зборник радова Етнографског института*, књ. 11, стр. 57-99.
- Канић, Ф. (1986). *Србија – земља и становништво*. Београд: Српска књижевна задруга, ИРО "Рад", књига 2
- Мартиновић, М. (2001). *Бабушница*. У Стаменковић С., Географска енциклопедија насеља Србије. Београд: Географски факултет, "Агена", "Стручна Књига", (књига I, стр. 63-76)
- *** (1882). Попис људства Србије у новоослобођеним крајевима, У *Државосис Србије* (св. XI). Београд: Краљевско-српска државна штампарија
- *** (1900). *Статистика Краљевине Србије за 1900. годину* (књ. XXIII). Београд.
- *** (2003) Упоредни преглед броја становника 1948-2002. У *Попис становништва, домаћинства и станова у 2002. години* (књ. 9). Београд: Републички завод за статистику
- *** (2007) Саопштење, Зараде по запосленом у Републици Србији, по окрузима и општинама, Београд: Републички завод за статистику
- *** (2007) Општине у Србији 2006. Београд: Републички завод за статистику Србије
- *** Документациони материјал Републичког завода за статистику Србије у Београду, Сектор економских статистика, Одељење за пољопривреду, рибарство и шумарство

MARIJA MARTINOVIĆ
DANICA ŠANTIĆ

S u m m a r y

THE LUŽNICA SETTLEMENTS –Geographic-Historical And Spatial-Demographic Transformation–

The development of Lužnica settlements went through many geographic, historic and spatial-demographic changes. Geographical, historical and antopogeographical conditions were in favour to settlement development in antic times and middle ages, when the Lužnica were first mentioned in written sources. After the liberation from the turkish rule settlements transformed considerably-demographicly (population increase etc.), fizionomicly (growing of the settlements in area), changes of property of the land etc) and funkcional (decreasing of traditional, agrarian function, apperiance of the new function etc.). Today, with acctual demographic changes (redaction in rural population, increasing the urban population etc.) special equilibrium in the development of Babušnica, on the one side, and the rest of the Lužnica settlements on the other side, has been interrupted. Positive overall development of Babušnica is primarily caused by good traffic connections, industrial development etc. The settlements, which are located in the mountains, are in the conditions of inadequate state treatment are in the stage of stagnation and demographic disapirence.